

Vijf Aardkundige Monumenten in de provincie Utrecht

door Wim Hoogendoorn,
Provincie Utrecht, Hoofd sector RRE

Het Nederlandse landschap herbergt veel objecten en patronen, waaraan grote betekenis gehecht wordt. Veel willen we zo gaaf mogelijk bewaren, omdat we het onze nakomelingen ook gunnen om die markante onderdelen van het Nederlandse landschap in werkelijkheid te zien, te bestuderen en ervan te genieten. In navolging van de cultuurhistorici met hun "cultureel erfgoed" wordt in de aardkundige wereld steeds meer de term "aardkundig erfgoed" gehoord. De provincie Utrecht heeft in 1995 een heel concrete invulling aan dat bewaren gegeven door te starten met een serie Aardkundige Monumenten. In dit artikel wordt nader ingegaan op de vijf monumenten die tot nu toe in de provincie Utrecht zijn benoemd.

Waarom zijn aardkundige monumenten nodig?

Omdat we allemaal willen wonen, werken en recreëren, zijn we het landschap aan het veranderen. We graven gaten in de bodem om delfstoffen te winnen voor de huizenbouw; we bouwen die huizen en verstenen onze directe woonomgeving. We leggen wegen aan om snel te kunnen gaan werken of recreëren, etc. Als we per jaar vergelijken vallen de veranderingen niet zo snel op. Iedereen die echter een topografische kaart van bijvoorbeeld 100 jaar geleden van zijn woonomgeving ziet, wordt met zijn of haar neus op de feiten gedrukt: een grote toename van het bebouwde oppervlak en een intensievere versnijding van het landschap door wegen en soms ook vaarwegen en spoorwegen. Die veranderingen zijn ten koste van het oude landschap gegaan. Dat dwingt de aardkundigen om goed na te denken over wat er van het huidige landschap bewaard moet worden. Minstens zo belangrijk is echter om draagvlak te vinden in de maatschappij om die landschapsonderdelen te sparen. Gelijk hebben en gelijk krijgen zijn nu eenmaal verschillende dingen.

De provincie Utrecht heeft een belangrijke taak op het gebied van natuur en landschap. In het "beleidsprogramma Natuur en Landschap provincie Utrecht" (1992) heeft zij als één van de inhoudelijke hoofdlijnen geformuleerd "het duurzaam instandhou-

Afb. 2. Profiel van de stuwwal in de zanderij van Maarn.

Afb. 1. Het paneel bij de Grebbeberg

den van aardkundige waarden". Een uiterst belangrijk instrument hiervoor is voorlichting en educatie. De kennis in de maatschappij over aardkunde is namelijk te verwaarlozen. De provincie heeft daarom educatief materiaal (boekje, folders en diaserie) uitgebracht en is gestart met het benoemen van een serie van 12 Aardkundige Monumenten. De aardkundige monumenten hebben een drieledig doel. In de eerste plaats het veilig stellen van de aardkundige waarden van de monumenten. In de tweede plaats zijn ze bedoeld om de desbetreffende grondeigenaren te laten beseffen dat er ook een niet-levende natuur bestaat en dat zij trots mogen zijn op hun bezit. Door de verinnerlijking hiervan is de kans groot dat zij ook andere aardkundige waarden op hun terreinen zullen waarderen en daardoor beschermen. In de derde plaats wordt het geïnteresseerde publiek de mogelijkheid geboden om kennis te maken met het aardkundig erfgoed. De monumenten zijn goed bereikbaar en toegankelijk ¹⁾ en ter plaatse wordt op een paneel uitleg gegeven over het fenomeen. Van elk monument is bovendien een folder beschikbaar die te verkrijgen ²⁾ is bij de grondeigenaren of de plaatselijke VVV.

De Aardkundige Monumenten

Als 1° Aardkundig Monument is in 1995, ter gelegenheid van het Europees Natuurbeschermingsjaar, door Gedeputeerde Staten van Utrecht de zuidflank van de Grebbeberg benoemd.

De zuidflank van de Grebbeberg met haar zeer steile helling is een blikvanger van formaat. De Grebbeberg is de zuidpunt van de Utrechtse Heuvelrug in de gemeente

Rhemen. De Utrechtse Heuvelrug is zo'n 150.000 jaar geleden gevormd in de voorlaatste ijstijd. De ondergrond werd door het meer dan honderd meter dikke Scandinavische landijs weggeperst en de rivierafzettingen aan het oppervlak werden opgestuwd. De Utrechtse Heuvelrug vormde samen met de heuvels bij Ede en Wageningen de begrenzing van de landijstong. Door riviererosie is de zuidelijke punt verdwenen. De overgangszone tussen de stuwwal en de uiterwaarden vormt een voor Nederlandse begrippen zeer reliëfrijk terrein, waar de bezoeker de hoogteverschillen aan den lijve kan ondervinden. De eigenaar, de Stichting Het Utrechts Landschap, bezit tevens in de uiterwaarden het aangrenzende natuurontwikkelingsgebied De Blauwe Kamer.

Het 2^e Aardkundig Monument (1997) wordt gevormd door de stuifzandgebieden de Lange Duinen en de Korte Duinen in de gemeente Soest.

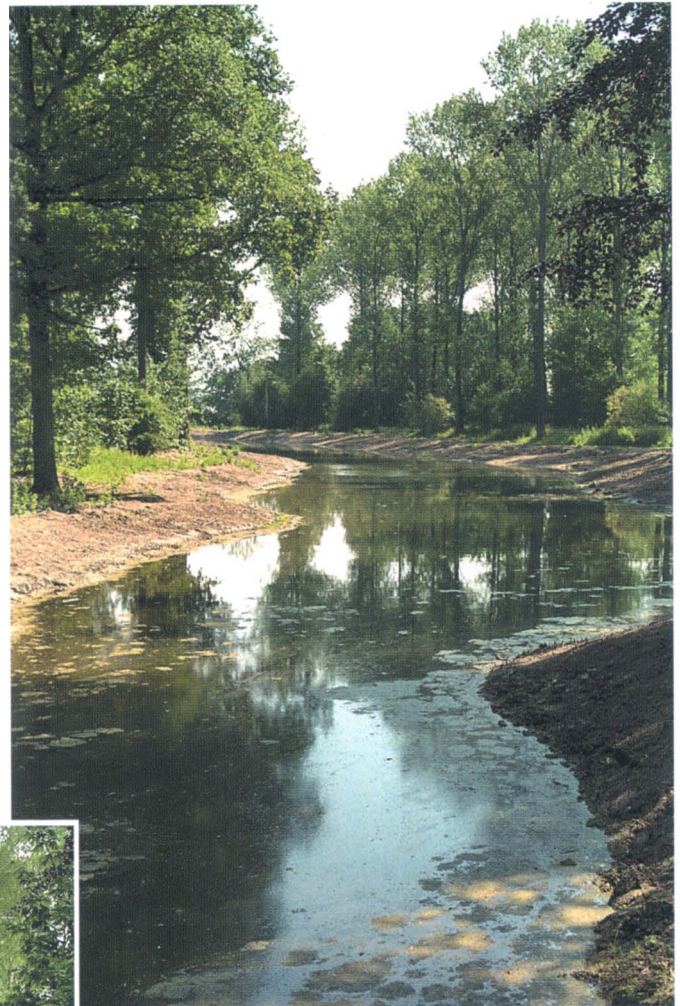
Rondom de in de voorlaatste ijstijd gevormde stuwwal de Utrechtse Heuvelrug zijn in de laatste ijstijd door de wind dikke dekzandpakketten neergelegd. In de middeleeuwen zijn deze zandgronden opnieuw gaan stuiven. Niet omdat de begroeiing door de strenge kou schaars was, maar door het steken van plaggen en overbeweiding van de heide met schapen. Op de ene plaats blies de wind het zand weg en ontstonden uitgeblazen laagten en elders werden stuifheuvels gevormd. Deze voor een stuifzandgebied typerende vormenwereld is op vele plaatsen op de flanken van de Utrechtse Heuvelrug bewaard gebleven. Door de aanplant van bossen om de verstuivingen tegen te gaan en mijnhout te winnen is het actieve stuifzand vrijwel overal verloren gegaan.

De aanwijzing van de Lange Duinen en de Korte Duinen is dan ook met name te danken aan het feit dat hier nog het aardkundige proces "verstuiving" optreedt. Hiervoor moet de mens echter wel een handje helpen. De eigenaar, de gemeente Soest, oefent hier een uitgekiend beheer uit door de oprukkende begroeiing periodiek in toom te houden. Daarnaast helpen honderden mensen door hier te recreëren onbedoeld ook een handje mee om dichtgroei te bemoeilijken en de verstuiving in stand te houden.

In 1999 is het "Zwerfsteneneiland Maarn" tot 3^e Aardkundig Monument benoemd³⁾. In de zanderij in Maarn is sinds 1865 zand gegraven. Het verdwijnen van de vormenwereld aan het oppervlak is gecompenseerd door de mogelijkheid om gedurende tientallen jaren hier de opbouw van de bovenste tientallen meters van de stuwwal te kunnen bestuderen. Prachtige profielen, met scheve gelaagdheid, hebben getuigd van de stuwende werking van het landijs. Helaas is het conserveren van grotere delen van de ondergrond een onhaalbare kaart. We zullen het moeten doen met de duizenden foto's en schetsen

Afb. 3. Voormalige bedding van de Kromme Rijn op het landgoed Niënhof.

Afb. 4. Uitgegraven rivierloop van de Kromme Rijn op Niënhof.

die ervan gemaakt zijn. Wat tastbaar blijft is een grote verzameling zwerfstenen. Duizenden stenen hebben weliswaar in de loop van tientallen jaren hun weg gevonden naar enthousiaste tuineigenaren, maar een groep stenen heeft lange tijd aan de zijkant van de groeve met zand afgedekt gelegen. Door de schenking van de collectie door de ontzander, dhr. van Schoonhoven, aan de provincie konden de stenen veiliggesteld worden in de vorm van een aardkundig monument.

In het jaar 2000 zijn twee aardkundige monumenten op de terreinen van de stichting het Utrechts Landschap benoemd. Als 4^e Monument zijn stukken van de voormalige rivierloop van de Kromme Rijn op de landgoederen Oostbroek en Niënhof benoemd. Zo'n 3000 jaar geleden liep een bedding van de Kromme Rijn met een ruime bocht ten noorden van Bunnik richting Zeist. De restanten van de bedding zijn nu eens herkenbaar door lichte terreindepressies en dan weer door een kronkelige sloot of een moerasige baan. De bedding kruist de huidige landgoederen Oostbroek en de Niënhof, beide eigendom van de Stichting Het Utrechts Landschap. Enkele jaren geleden had Het Utrechts Landschap reeds, in samenwerking met de provincie Utrecht, op de landgoederen stukjes van de bedding uitgegraven als natuurontwikkelingsproject. Hierdoor kan op beide landgoederen een indruk worden verkregen van de opbouw van het landschap. Door de aanwezigheid van de voormalige bedding én aangrenzend de uitgegraven bedding kan de bezoeker bij dit aardkundig monument leren het rivierklei-gebied te lezen en te begrijpen.

Ook het 5e Aardkundige Monument betreft een bedding, namelijk een smeltwaterdal uit de laatste ijstijd. De flanken van de Utrechtse Heuvelrug worden doorsneden door dalen. Deze zijn óf gevormd in de voorlaatste ijstijd door het smeltwater van de afsmeltende landijstong óf door sneeuwsmeltwater in de laatste ijstijd. In beide gevallen kon het smeltwater niet in de bevroren zandige ondergrond doordringen en

Afb. 5. Sneeuwsmeltwaterdal op de voormalige tabaksplantage Willem III.

stroomde langs het oppervlak naar beneden. Hierbij werden dalen in de bevroren ondergrond ingeslepen. De dalen liggen nu droog. Slechts bij plensbuien stroomt wel eens een sliertje water door zo'n dal. Door de grootschalige bebossing op de Utrechtse Heuvelrug zijn de dalen nauwelijks als zodanig te herkennen en over enige afstand te volgen. Tussen Amerongen en Rhenen ligt aan de "ijsvrije" zijde van de stuwwal een zone met smeltwaterafzettingen uit de ijstijd. De stuwwalflank en de aangrenzende smeltwaterwaaiers zijn in de laatste ijstijd versneden door sneeuwsmeltwaterdalen. Tussen Elst en Rhenen, op de voormalige tabaksplantage Willem III, ontbreekt de opgaande begroeiing nagenoeg geheel en kan het reliëf echt worden beleefd. Een prima zichtbaar sneeuwsmeltwaterdal is hier benoemd tot 5^e Aardkundig Monument.

De toekomst

Het Utrechtse college van Gedeputeerde Staten heeft in zijn beleidsprogramma 1999 - 2003 aangegeven dat het door zal gaan met de benoeming van aardkundige monumenten. In 2007 zal de huidige serie worden afgesloten met de benoeming van een 12^e monument. Bij de keuze van de monumenten spelen verschillende criteria een rol. De monumenten dienen bereikbaar en toegankelijk te zijn en niet kwetsbaar voor bezoek. De waardebepalende eigenschappen moeten goed zichtbaar en herkenbaar zijn voor de gemiddelde bezoeker. De totale serie moet de geodiversiteit van de provincie Utrecht uitbeelden en tot slot is het ook van belang dat er een grotere verscheidenheid aan eigenaren ontstaat. Sinds begin 2000 zijn al besprekingen gaande met diverse organisaties over nieuwe monumenten. Met Staatsbosbeheer zijn de besprekingen over de

rivierduinen op het eiland de Bol, en dan liefst nog gecombineerd met de getijderekree de Binnenlek, in een ver gevorderd stadium. In samenwerking met dezelfde eigenaar is het daarnaast gewenst om later ook het kronkelwaardreliëf in de uiterwaarden in het zuidwesten van de Amerongse Bovenpolder in de vorm van een aardkundig monument te beschermen. Over de groeve Kwintelooyen tussen Rhenen en Veenendaal zijn besprekingen gaande met het Recreatieschap en de eigenaren om de door gullyvorming doorkliefde zuidelijke wand, inclusief de bijbehorende puinkegels, te beschermen. Het door ecologen gewenste begrazingsbeheer en de door aardkundigen gewenste zichtbaarheid kunnen hier hand in hand gaan.

In Eemland ligt de uitdaging om samen met Natuurmonumenten en waterbeheerders tot veiligstelling van het patroon van wielen met aangrenzende bochtige dijken te komen. Tal van andere fenomenen dienen in de komende jaren nog eens op haalbaarheid bekeken te worden, zoals bv. verlandingsprocessen in het Noorderparkgebied, een stukje kreekstelsel in De Ronde Venen, een inversierug in het veenweidegebied, een beekbedding (eventueel met aangrenzende dekzandruggen) in de Gelderse Vallei.

Om de bekendheid van het begrip Aardkundig Monument onder het grote publiek te vergroten, zou de benoeming van de geïsoleerde stuwwalheuvel De Emminkhuizenberg tot aardkundig monument, met een rustiek uitgevoerd bord langs de drukbereden A12, een prachtig sluitstuk zijn. Kortom de provincie Utrecht haalt haar doelstelling wel. Andere

provincies zoals Overijssel en Noord-Brabant hebben het initiatief overgenomen en inventariseren hun aardkundige waarden. Het blijft echter wachten op een stimulerende rol van het Rijk om in 12 provincies 12 Aardkundige Monumenten te benoemen en zo te komen tot een gros Aardkundige Monumenten onder het motto "aardkundige pracht, ook voor ons nageslacht".

- 1) Het zwerfsteneneiland vormt een uitzondering. De eerste jaren kan het slechts bezocht worden op afspraak (via de VVV in Maarn: 0343-444787).
- 2) De folders zijn ook te verkrijgen via de provincie Utrecht (030-2582228)
- 3) Zie ook: <http://go.to/aardkundigewaarden>

Afb. 6. Gullyvorming in de zuidelijke wand van de groeve Kwintelooyen.

